

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті розглянуто ключові аспекти формування сучасної системи міжнародного права. Особливу увагу приділено роботам учених XVII–XVIII століть та їх впливу на формування системи джерел міжнародного права на початку XX століття та на формулювання тексту статті 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя, редакцію якої було збережено і в Статуті Міжнародного Суду ООН.

Ключові слова: міжнародне право; джерела міжнародного права; jus gentium; «Сума теології»; «Політика»; Аристотель; Фома Аквінський; Пуфендорф; Домінго Сото; Франциско де Віторія; Томас Гоббс; jus naturale; jus gentium; Еміріх де Ваттель; стаття 38.

Киевец Е. В. Исторические предпосылки формирования современной системы источников международного права.

В статье рассмотрены ключевые аспекты формирования современной системы международного права. Отдельное внимание уделено работам ученых XVII–XVIII веков и их влиянию на формирование системы источников международного права в начале XX века, а также на формулировку статьи 38, Статута Постоянной палаты международного правосудия, редакция которой была сохранена и в Статуте Международного Суда ООН.

Ключевые слова: международное право; источники международного права; jus gentium; «Сумма теологии»; «Политика»; Аристотель; Фома Аквинский; Пуфендорф; Доминго Сото; Франциско де Витория; Томас Гоббс; jus naturale; jus gentium; Эмир де Ваттель; статья 38.

Kyivets O. V. Historical Background of Contemporary System Sources of International Law.

The article deals with key aspects of the modern system of international law. Special attention is paid to the studies of XVII–XVIII centuries scientists and their influence on the formation of sources of international law in the early twentieth century, first in the Statute of the Permanent Court of International Justice, in particular Article 38, which later passed unchanged to the Statute of the International Court of Justice.

Keywords: International Law; Sources Of International Law; Jus Gentium; «Sum Of Theology»; «Politics»; Aristotle; Thomas Aquinas; Pufendorf; Domingo Soto; Francisco De Vittoria; Thomas Hobbes; Jus Naturale; Jus Gentium; Emerich De Vattel; Article 38.

Термін право народів або *jus gentium* вперше з'явився в Римському праві. Однак, за винятком окремих випадків у ранній історії, римська держава не підтримувала ніяких відносин з іншими державами на основі рівності та взаємної поваги. Прагнучи до світового панування, римляни нав'язували своє право підкореним народам. З очевидних причин *jus gentium* у розумінні римлян – це не система норм та правил щодо регулювання відносин між рівними та незалежними державами, як зараз ми розуміємо міжнародне право, це було винятково римське право з окремими ознаками загальних принципів права.

Норми *jus gentium* виникли та розвивалися в судовій практиці римських суддів (*praetor peregrinus*), які розглядали комерційні спори між громадянами Риму та паломниками (громадянами підкорених держав) або між самими паломниками. Громадяни Риму були суб'єктами власного *jus civile* або *jus Quiritium*, що було вкрай формалізованим та носило частково сакраментальний характер. На відміну від *jus Quiritium*, *jus gentium* вважався таким, що має універсальний характер, і визнавався всіма народами та окремими особами незалежно від їхньої приналежності до конкретних держав або ступеня розвитку.

В Інституціях Гая все право було розділено на *jus civile*, яке створюється кожним народом для його власних потреб, та *jus gentium*, яке базується на природних причинах (*naturalis ratio*) та є спільним для всіх народів. Згідно з Інституціями Гая громадяни Риму повинні частково використовувати власне національне право (*jus civile*) та частково право, притаманне всім народам (*jus gentium*) [1].

Але все ж більшість римських юристів не розрізняла *jus gentium* та *jus naturale*, ідеї якого були закладені грецькими філософами-стоїками. Вони були переконані, що природне право виникає з природи людини як раціональної, соціальної та природної істоти і що саме такі норми мають

регулювати поведінку людини в цілому. Будучи найпростішими та найраціональнішими, ці норми природного права мали універсальне застосування. Відповідно до вчення римського юриста Ульпіана природне право – це право, яке стосується всіх тварин і не обмежується винятково людськими істотами [2].

Jus gentium вплинуло на кодифікацію римського права Юстиніаном I Великим у його *Corpus Juris Civilis*, яке пережило Візантійську імперію та було безпосередньо включене до права багатьох держав, проіснувавши аж до кодифікації цивільного права. Але окремі загальні принципи були рециповані цивільними кодексами, прийнятими в державах упродовж XIX–XX століть.

В епоху Середньовіччя та напередодні Реформації міжнародні відносини в Європі характеризувалися відсутністю суверенних держав у сучасному розумінні. Замість національного та територіального об'єднання існувало певне феодалне утворення, яке функціонувало на основі взаємних прав та обов'язків сюзеренів і васалів щодо васальної власності на землю. Церква була уніфікуючим фактором суспільства, а її влада була набагато сильнішою, ніж влада імператорів у Священній Римській імперії [3, с. 1–17].

У XII столітті церква розробила доктрину, згідно з якою Папа став намісником Христа на Землі. Відповідно, вся духовна та світська влада належить Папі та не може бути розділена. Папа не підлягав суду, приймав будь-які закони та змінював їх на свій власний розсуд. Він міг відлучити від церкви будь-кого, мав право проголосити договори між королями недійсними, анулювати світські закони тощо. Така необмежена влада Папи не могла існувати безкінечно. Завдяки економічному розвитку та торговій експансії, особливо на Півночі Італії в XIII столітті, було відновлено норми римського права та підхід до особи як до громадянина, а не об'єкта вищої влади. Знову стало популярним вчення Аристотеля про державу як про орган громадян для вирішення життєвих проблем. Церква поступово втрачала позиції, тому для неї головним завданням у XIII ст. стало вироблення нового підходу до держави. Фома Аквінський взявся поєднати філософське вчення Аристотеля з християнським віровченням (по суті вченням Августина Блаженного [4]). І замість того, щоб підтримати Папу, це вчення внесло невиправний розкол у позицію Папи як намісника Бога на Землі.

У своїй роботі «Сума теології» та в коментарях до «Політики» Аристотеля Фома Аквінський розмежував Вічний закон, Божественний (позитивний) закон, природний закон та людський (позитивний) закон. Закон можна визначити як «будь-яке веління розуму, яке проголошується заради загального блага тим, хто турбується про спільноту». Через Вічний закон божественне провидіння управляє світом і не обмежує існування інших законів, які з нього випливають: природний закон, принципом якого виступає намагання досягти блага, здійснювати благо й уникати зла, та людський закон, який конкретизує постулати природного закону (визначаючи покарання за порушення природного закону). Позитивне право, яке виникло завдяки людським зусиллям, може бути змінене за певних умов. Благо окремої людини, суспільства та універсуму визначається божественним задумом, а порушення людиною божественних законів є порушенням її власного блага. Повторюючи Аристотеля, Фома Аквінський вважав для людини природним суспільне життя, яке вимагало управління заради спільного блага [5].

Основний постулат Фоми Аквінського – це те, що право є структурним елементом людського закону, який виникає із природного. Виходячи з цього, він поділив позитивне право на *jus gentium* та *jus civile*. *Jus gentium* – це право у сфері торгівлі, без якої люди не можуть бути разом як соціум, що є дуже важливим з точки зору «Політики», оскільки людина є соціальною твариною. Те, що виникає над природним правом, слід називати *jus civile*, і кожне політичне об'єднання вирішує, яким йому (*jus civile*) бути. Такий поділ дуже подібний до того, що ми мали в Римському праві.

На думку Фоми Аквінського, церква не поглинула державу, оскільки держава існувала ще до виникнення церкви як природне утворення, тому має співіснувати з Церквою, яка виконує тільки властиві їй функції. Водночас церква стоїть над державою щодо свого значення для людини. Папа ж підзвітний тільки Богу. Але його влада як намісника Бога на землі закінчується за порогом церкви. Це означає, що божественне право не має наміру покінчити з людським позитивним правом, і Папа не має наміру втручатися в таке право, оскільки воно випливає з природного права. У будь-якому випадку природне право дійсне, оскільки воно виправдано самим існуванням людини [6, с. 45–86].

З XVI століття поступово втрачають значення ідеї створення єдиної світової держави, превалювання церкви та Папи над усім суспільством, починається період Ренесансу, початку розквіту науки та наукових досліджень. Перші досягнення були відзначені у сфері озброєння, кораблестроєння, навігаційного обладнання. Відтоді Європа стає найрозвинутішою частиною світу, тому поширення європейського впливу на інші частини світу було лише питанням часу. Це

привело до панування європейського світо- та праворозуміння, у тому числі це стосується і міжнародного права.

У цей період змінюється суть держави – вона перетворюється на територіальне, світське та, як правило, національне об'єднання із сильним монархом на чолі. Такі зміни приводять до розвитку міжнародного права між суверенними та рівними державами на основі взаємного визнання їх права на існування. Гуго Гроцій у магістерській роботі «Три книги про право війни та миру» (*De jure belli ac libri tres*) розрізняє найвище природне право (*jus naturae*) та навмисно створене (*jus voluntarium*), а також визначає систему принципів природного права, які є обов'язковими для всіх людей і всіх народів, незалежно від місцевих звичаїв. Ця робота вплинула на формування світоглядів юристів епохи Нового часу С. Пуфендорфа, Х. Томазія, Е. Де Вателя та ін. Гуго Гроцій, будучи відомим теологом свого часу, своєю ідеєю природного права якоюсь мірою відійшов від учення церкви, базуючись на природі людини як соціальної та раціональної істоти. Хоча він і стверджував, що автором природи є Бог, однак джерелом такого права є не Бог. Бог не створює норми права безпосередньо, а тільки опосередковано. Відповідно, право природи не може бути змінене і навіть Бог не може змінити щось у цьому. Водночас божественна влада безкінечна, хоча є речі, над якими навіть божественна влада не поширюється взагалі, оскільки в них закладено очевидні суперечності. Навіть Бог не може зробити погані речі хорошими [7].

Різниця між підходами до природного права Фоми Аквінського та Гуго Гроція очевидна. Перший вважав, що винятково Бог може знати Вічне право. Природне право для Аквінського однозначно недосконале і неповне, оскільки є тільки частиною Вічного права. Гуго Гроцій об'єднав поняття «Вічне право» та «природне право», окремі положення якого знаходяться навіть вище, ніж влада Бога, оскільки виникло воно на підставі обґрунтованих причин та може застосовуватися до всіх людей без винятку. За його концепцією природного права, над таким правом немає жодного вищого правового порядку. Таким чином, правовий статус окремої особи значно підвищився, і це стало основою для визначення правового статусу особи в сучасному суспільстві.

Крім природного права, Гуго Гроцій визнавав добровільне (навмисно створене) право (*jus voluntarium*), яке, своєю чергою, поділяється на божественне добровільне (позитивне) право (*jus voluntarium divinum*), що надається Богом певним народам, наприклад євреям, або всьому людству, та позитивне право, створене людьми (*jus voluntarium humanum*). Останнє відповідає *jus civile*, яке походить від суспільної влади і завдяки якому можна управляти державою. Тобто, це не було цивільне право в сучасному розумінні, а щось на зразок публічного права, яке походить від державної влади. За Гуго Гроцієм, окрім *jus civile*, існує ще два позитивних права, створених людьми. Одне з них регулює вужче коло правовідносин, порівняно з *jus civile*, а інше – ширше. Перше право підпорядковане державі і включає норми, які встановлюються батьком для сина, господарем для раба або служника [8].

Друге – право народів або *jus gentium*. Воно складається з норм, які мають обов'язкову силу завдяки волі всіх або декількох народів. Таким чином, Гуго Гроцій чітко розмежує позитивне *jus gentium*, яке має силу тільки для декількох народів (що є правом народів в одній частині світу, не є таким в іншій), та природне *jus gentium*, яке може мати силу для всіх народів. Міжнародне право за Гуго Гроцієм зводиться до звичаєвого, яке виникає, використовується та таким чином закріплюється.

У роботі «*Prolegomena*» (Вступ) Гуго Гроцій дає більш розширене поняття права народів: «[...] як певне право виникне між всіма державами або більшістю держав, цілком очевидно, [...] буде мати перевагу не тільки над конкретною державою, але над їх спільнотою (*magnae illius universitatis*)». У перших же абзацах Гуго Гроцій згадує про звичай як мовчазну угоду, укладену між людьми. Тому, коли ми говоримо про розуміння Гуго Гроцієм права народів, ми говоримо про звичаєве право народів, яке виникло в результаті усної угоди всіх держав або більшості держав світу. А от договори, які укладаються між державами та правителями, не є частиною цього права. Такі ідеї не виникли самі по собі, вони стали результатом розвитку людства та його уявлення про світ, яким він має або може бути.

Річард Так (Tuck Richard) вважає, що природне право Гуго Гроція засноване на загальному людському бажанні самозбереження і складається з «достатньо малого набору прав та обов'язків» [9]. Але це погляд сучасного правника на комплекс прав, тоді як для епохи Гроція таке розуміння права стало проривом і тому слід розглядати його вчення в більш широкому форматі. Крім того, сам Гроцій дивився на право як на результат бажання індивіда спілкуватися з собі подібними, а не на бажання застосовувати силу. За Гроцієм право – це комплекс соціальних норм, створених для спілкування людей [10, с. 59–76]. Тому право війни, на його думку, є несправедливим. Такий підхід,

поза сумнівом, було сформульовано під впливом Ульпіана – «право є мистецтво доброго та справедливого». Таке розуміння було перенесено Гроцієм і на міжнародне спілкування. Як і Альберто Гентілі до нього, Гуго Гроцій вважав, що норми римського приватного права можуть бути застосовані до фізичних осіб поза державою, а їх застосування до держав можливо за аналогією. Усвідомлюючи, що саме таке рішення є найбільш оптимальним, із посиланням на принципи приватного права Ульпіана, які стосуються сервітутів, він встановив, що «народи всього людства мають статус приватної особи». Гроцій звертається до природного стану речей, зокрема таких, як відкрите море, і вважає, що до цієї території може бути застосовано природне право, змодельоване на основі римського права. По суті, з приватного римського права Гуго Гроцій бере правові моделі самооборони, певних прав власності та договірних прав. Такі права були включені до природного права Гроція стосовно їх застосування поза межами держави. Вони походять від природного права, заснованого на ідеї справедливого правосуддя Аристотеля. Визначаючи право через категорію справедливості, теорія природного права Гроція базується на визнанні того, що все законне є справедливим, а в основі такого розуміння знаходяться етичні поняття, виражені в правових термінах. Такий підхід дозволяє і сьогодні вирішувати одне з нагальних питань теорії міжнародного права – що є джерелом юридичної сили міжнародних зобов'язань.

Гроцій у роботі «Право війни та миру» порушує ті питання, які є актуальними і для сучасної міжнародно-правової доктрини: відсутність формально закріплених ознак джерел міжнародного права, що дозволяє окремим авторам говорити про відсутність міжнародного права як системи норм, а лише про наявність окремих норм міжнародно-правового характеру. Крім того, Гроцій, який в основу розуміння міжнародного права поклав виключно природне право справедливості, став автором доктрини, яка зараз має назву гуманітарної інтервенції. Будь-яке порушення природного права призводить до права на покарання [11], причому таке право має універсальний характер, що означає, що покарання може наступити раніше, ніж сталося порушення.

XVII століття стало стрижневим етапом розвитку для майбутньої теорії джерел міжнародного права, адже в цей період відроджуються ідеї природного права, перш за все філософів іонічної школи. Саме вони, протиставляючи гармонію оточуючої природи дисгармонії всередині полісів, – аристократи, демократи, прихильники тиранії – стали висловлювати думки про суперечності між первинним, абсолютним у своїй органічній організованості фізичним законом та релятивним людським правостановленням, сила яких базувалася на такій непевній основі як людська згода (договір). Абсолют «фізики» та релятивізм «закона», вигаданого людьми, – це те теоретичне положення (теза, думка), яке іонійські мудреці передали наступним поколінням, це їх перший внесок у розвиток міжнародно-правової теорії.

Виникає питання, чому саме XVII століття стало ренесансом та переродженням природно-правових ідей. Відповідь на це питання може дати історичне тло, на якому відбувалося відродження. XVII століття – це період грандіозних змін, коли людство увійшло в епоху Нового часу, зародилися нові соціальні і міжнародні відносини та ідеї про природу людини. Саме це століття насичене історичними подіями, серед яких Англійська буржуазна революція, страта Карла I Стюарта, 30-річна війна і Вестфальський мирний договір. Укладення останнього стало результатом значної роботи провідних дипломатів та юристів того часу. Саме тоді на практиці були застосовані принципи міжнародного права, розроблені ще Гуго Гроцієм [12, с. 122–127].

Майже всі мислителі XVII століття перебували під значним впливом учень греко-римських філософів та відповідно під впливом ідей про державу та застосування права поза межами території держави, про взаємовідносини особи та держави. В їх роботах чітко простежується вплив державницького світогляду римського оратора та державного діяча Марка Тулія Цицерона. Своєю чергою, світогляд Цицерона формувався під значним впливом грецьких філософів, особливо Платона [13, с. 15]. Рим розширився до меж усього світу, відповідно римська філософія, за Цицероном, мала сприйматися як всесвітня. Ця ідея надає його роботам дійсно космополітичного характеру, маючи при цьому в своїй основі виключно римський патріотизм. Таким чином, філософія за Цицероном є одночасно універсальною та партикулярною, тобто такою, що відповідає універсальному духу римської держави й індивідуальним потребам кожного її громадянина. Крім того, вона увібрала у себе все те, що було створено до неї підвладними Риму народами.

У діалогах «Про республіку» Цицерон приділив значну увагу темі ідеальних законів та управління, які він ототожнює із ранньою Римською республікою. Саме цей період пов'язаний із возвеличенням Рима як одного з міст Латинської Ліги, який посів домінуючу позицію серед інших шести провінцій, які він поставив під свій контроль, як, власне, і весь Середземноморський регіон. До того ж, у своїх працях Цицерон порушує досить суперечливу тему справедливості у міжнародних

відносинах, виправдовуючи захоплення нових земель Римом [14]. Діалоги порушують питання транскордонної дії норм римського права. На думку Цицерона, застосування таких норм має бути виправдано, оскільки це відповідає інтересам та справедливо в розумінні природного права стоїків. Причому і право на війну Цицерон вважає частиною справедливого природного права. Ця позиція Цицерона знаходить своє відображення і у виправданні іспанських завоювань XVI століття, тому до них неодноразово повертаються і філософи міжнародного права XVII століття. Інколи вони дискутують з філософами античності, не погоджуючись зі справедливістю окупації нових земель. Водночас тривала достатньо гостра полеміка стосовно того, чи виправдане іспанське володарювання і жорстоке поводження з індіанцями. Головним чином полеміка відбувалася між домініканцем, єпископом Чапасом Бартоломе де лас Касасом та Паласіо Рубіосом, домініканцем Франциско де Віторія, а також гуманістом та придворним історіографом Хуаном Хінесом де Сепульведа. При цьому, якщо останні відстоювали законність вторгнення та неповноцінність індіанців у розумінні Аристотеля, то Віторія ставив під сумнів наявність правових підстав для іспанського панування в Америці [15].

Це пояснює, чому «юні» міжнародники XVII століття приділяли стільки уваги питанням, пов'язаним з *jus naturale* та *jus gentium*. Протестантські вчені, такі як Альберто Гентілі та Гуго Гроцій, які виходили з учення римлян про державу та право, будували своє вчення саме на основі уявлень останніх. Основне питання, яке було поставлено, – чи є право, яке існує поза державою і чи можливо його застосувати до держави [16, с. 275]. Альберто Гентілі вважав, що застосування римського права щодо відносин усередині та поза межами Європи є абсолютно виправданим та доцільним [17, с. 43.]. Іспанські схоласти, починаючи від Домінго Сото та Франциско де Віторія намагалися застосувати до заморських територій римську доктрину природного права та права народів, ефективно використовуючи універсальність цих ідей. Основною підставою для використання норм римського права (норм зводу Юстиніана), на їх думку, було те, що ці норми або більшість з них містили *jus naturale* та *jus gentium*. «Попри той факт, що зникла [Римська] імперія, римське право, яке було надовго забуте, відродилося заново, поширюючись серед держав світу. Це право, яке стосується як держав, так і окремих приватних осіб» [18, с. 17]. Саме ця універсальність зумовила те, що до римського права, як до регулятора міжнародних відносин, поступово повертаються набагато пізніше. Звісно, розуміння римського права у XVII–XVIII століттях здійснюється вже через призму політичних реалій того часу. Більшість учених, аналізуючи доктрини XVII–XVIII століття, виходять з того, що їх погляди на міжнародні відносини різняться залежно від філософських шкіл – схоластів або гуманістів. Такий підхід є цілком виправданим, адже в основу схоластичних вчень покладено ідеї богослов'я та логіку Аристотеля, а в основу гуманізму – ідею людини як найвищої цінності, хоча знову-таки на основі гуманістичних учень того самого Аристотеля. Зміст учень гуманістичної та схоластичної шкіл надзвичайно важливий для встановлення змісту інших філософсько-правових доктрин. Хоча ці доктрини отримали своє становлення у Середньовіччі, саме вони заклали основу для розвитку шкіл та відповідних доктрин пізнішого періоду.

Основними постатями періоду XVII століття, які і визначили «обличчя» доктрини міжнародного права свого часу, були Гуго Гроцій, роботи якого згадувалися вище, Томас Гоббс та Самуїл фон Пуфендорф. Їх погляди на те, що ми сьогодні називаємо міжнародним правом, відрізнялися, що зумовлено їх різним розумінням суті речей стосовно природи держави, її можливостей та зобов'язань.

Як і Гроцій, Гоббс розглядав державу і все, що з нею пов'язано, очима людей і виводив її природні закони з розуму та досвіду, а не теології [19, с. 104–122]. За Гоббсом, кожна людина має право на все, відповідно вона не має права вимагати будь-чого, оскільки вже має ці права, однак вона не має і обов'язків. Таким чином, людина не може порушити зобов'язання, тобто не існує підстав для покарання. Відповідно до його розуміння суті речей головним завданням держави є самозбереження. Для виконання цього завдання необхідно діяти виключно моральними методами, однак категорія «моральності» Гоббсом була значно змінена, адже він розглядав її через призму самозбереження, не розглядаючи реалізацію завдання самозбереження через принцип моралі. Саме він розвинув міжнародно-правову ідею Гроція стосовно гуманітарної інтервенції. На думку Н. Малкольма [20], Гоббс набагато ближчий за своїми переконаннями щодо змісту міжнародних відносин до Гроція, ніж це вважалося раніше [21, с. 104–124; 22], та набагато далі від реалізму Макіавеллі, хоча авторство вислову «Мета виправдовує засоби» приписують як Макіавеллі, так і Гоббсу [23].

Якщо роботи Гроція та Гоббса відомі вітчизняній науці і знайшли своє відображення у дослідженнях вітчизняних науковців, то роботам німецького філософа Самуїла фон Пуфендорфа стали приділяти увагу лише на початку ХХІ століття. Його основними роботами є «*De jure naturae et gentium libri octo*» та «*De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*». Пуфендорф самостійно розвивав ряд напрямів політико-правових думок, основи яких були розроблені його попередниками у природно-правовій школі. Положення цієї теорії стали одним з основних предметів для дискусії політологів ХVІІ століття. Пуфендорф не лише бере участь у таких дискусіях, але й певним чином переосмислює доктрину суверенітету, висуваючи на перше місце змістовний, а не формальний компонент цього політико-правового поняття. Саме він починає виділяти в суверенітеті те, що нам відомо з першого курсу юридичного факультету, – внутрішній і зовнішній аспекти. Він висунув припущення, що суверенітет швидше розвивається у міжнародній сфері, ніж у внутрішній. Більш того, «внутрішній статус» суверенітету визначається його міжнародною позицією. Тим самим він проголошує примат міжнародного права над національним. Саме на це і вказує найвідоміший дослідник робіт Пуфендорфа Л. Крігер [24, с. 164].

Цю ідею Пуфендорф намагався тлумачити як продовження і розвиток природного права. Люди, на його думку, при укладенні договору про створення держави поступалися своїм природним правом війни (завоювань) і захисту (оборони) носіям суверенітету. Таким чином, право війни та миру ставало справою держави, яка відповідальна за життя та безпеку своїх підданих. Отже, вивчаючи питання війни та миру, Пуфендорф слідує за Гуго Гроцієм, досліджуючи при цьому також роботи схоластів з цього питання.

Полемізуючи з представниками схоластів, Пуфендорф висловлював упевненість у тому, що стан миру між суверенами базується на природно-правових принципах. Він дуже скептично ставився до міжнародних договорів, оскільки вважав, що при дотриманні норм природного права вони є зайвими. Міжнародні угоди, на його переконання, – це дещо над зобов'язаннями за природним правом, тобто суверен має дотримуватися їх доти, доки йому це вигідно, оскільки він є індивідуумом, що живе в абсолютній свободі, як і інші індивіди, які знаходяться в природному стані. Пуфендорф, як і Гроцій, наголошує на тому, що коли існує стан війни, природний закон не діє, а діє позитивне право держав. Особливі обов'язки воюючих сторін – «звичаї народів», «гуманність до людей», втягнутих у війну, – це не закони, не критичні норми, а виключно прояв моральних позицій людини, що є необов'язковими. Природно-правові принципи починають діяти під час перемир'я, укладення миру, а також при оцінці справедливості війни. Під час військових дій діє закон «природної свободи суверена, переоформлений за його волею в позитивну дію». На відміну від Гроція, в центрі уваги якого знаходилася війна (*bellum*) в різних її проявах, Пуфендорф намагався визначити умови, які необхідні для миру (*pax*). Це було зумовлено об'єктивними обставинами, оскільки надзвичайно важливо було підтримувати мир в умовах «клаптикової» Німеччини часів Пуфендорфа. Це саме йому приписують основи сучасної теорії та практики міжнародного права: від влади вести війну (*bellandi potestas*) до влади підтримувати мир. Саме його політико-правові ідеї визначили засади розвитку політико-правової науки стосовно необхідності для підтримання миру.

Такий підхід просто пояснити реаліями ХVІІ століття, коли договірна практика тільки почала зароджуватися. *Jus gentium* відповідно до Гуго Гроція абсолютно не збігається з *jus gentium* у римському праві або в його розумінні Фоною Аквінським. Римське право під *jus gentium* розуміло звід правил, які мали універсальний характер та були частиною природного права. У розумінні Гуго Гроція *jus gentium* – це публічне право, що виникає між державами та регулює їх відносини. Таке визначення відповідає і сьогоdnішньому розумінню міжнародного права – *mutatis mutandis*. Із розвитком *jus gentium* воно взагалі асимілюється з природним правом, навіть якщо його положення будуть суперечити природному праву, то перевагу буде мати останнє. Це пояснюється тим, що таке право не може бути змінене навіть Божою волею, вже не кажучи про волю народів. Цей підхід заклав основи сучасного міжнародно-правового хаосу, зокрема в розумінні загальних принципів права та їх місця в міжнародно-правовій системі.

По суті Гуго Гроцій не зміг чітко розмежувати два правопорядки: внутрішній та міжнародний, однак він передбачив таке розмежування. Для ХVІІ століття роботи Гуго Гроція мали винятково теоретичний характер, адже міжнародні відносини в його час були лише в зародковому стані. Проте праці Гуго Гроція стали основою для розвитку сучасної науки та практики міжнародного права, адже окремі їх положення увійшли в практику міжнародних відносин як звичаї (більшість із них уже застаріли).

Порівняно з Гуго Гроцієм, більший вплив на практику міжнародних відносин учинив швейцарський юрист Емірїх де Ваттель. Його перша книга «*Droit des gens, ou principes de la loi*

naturelle appliques ? la conduite et aux affaires des nations et des souverains) («Право народів, або принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй та суверенів») [25] вийшла у 1758 р. Окремі погляди цього вченого досі відображають основоположні засади сучасного міжнародного права, зокрема щодо права держави на безпеку, деякі обов'язки держав тощо. Основною ідеєю Е. Ваттеля стало незастосування сили при виконанні державами своїх обов'язків.

Е. Ваттель вважав, що всі держави світу рівні – «маленька республіка не менш суверенна держава, ніж наймогутніше королівство». Право народів за Е. Ваттелем – це ніщо інше, ніж природне право, яке застосовується до держав. Воно незмінне, і народи не можуть унести зміни до нього ні шляхом прийняття конвенцій, які дозволяють тільки визначити їх поведінку, ні за взаємною згодою відмовитися від виконання його положень. У сучасному міжнародному праві таке визначення притаманне нормам *jus cogens*.

Але застосування норми не може бути справедливим або обґрунтованим до тих пір, поки не буде враховано особливості суб'єкта, адже «держава або громадянське суспільство є суб'єктами, які значно відрізняються від фізичної особи, застосування однієї і тієї ж норми дасть абсолютно різні результати». Це ввійшло в історію як застереження Е. Ваттеля. «Є речі самі в собі, які дозволені у зв'язку з необхідністю правом народів, на які надали згоду держави, і які можуть бути освячені й примушені до виконання поведінкою та звичаєм». Е. Ваттель називає таке право необхідним правом народів, яке складається із застосування незмінних норм природного права. Держави можуть наполягати на дотриманні цих норм, а їх порушення виправдовує всі способи самопомогли.

Водночас є інші речі нейтральної природи. Застосування необхідного права не є беззаперечним. Як наслідок свободи та незалежності, воно належить кожній державі для формування її власного підходу настільки, наскільки це дозволяє совість, – що вона може робити, а що ні, що для неї правильно, а що ні, і, звісно, це виключно державі вирішувати, чи може вона виконати зобов'язання перед іншою державою без порушення зобов'язань, які вона має щодо себе [25]. Позитивне право народів, яке впливає з волі народів, за Е. Ваттелем, є трьох видів: Добровільне право, яке впливає з їх передбачуваної згоди; Договірне право, яке впливає з їх наданої згоди; Звичаєве право, яке впливає з мовчазної згоди. Така трихотомія *grosso modo* відповідає трьом основним джерелам міжнародного права, як це закріплено у частині 1 статті 38 Статуту МС ООН: загальні принципи права, конвенції та звичаєве право.

Е. Ваттель побудував логічний висновок із теоретичних засновків, висловлених Гуго Гроцієм та його послідовниками, щодо впливу норм природного права на користь суверенітету, рівності, свободи народів і держав діяти. Панування природного права втрачається відразу після Е. Ваттеля, адже зароджується абсолютизм, якому не потрібне природне право, і домінуюча доктрина без жодних докорів сумління відкидає будь-які залишки природного права.

Позитивістська, волюнтаристська доктрина XIX століття стала результатом підтвердження практично нічим не обмеженого державного суверенітету. Оскільки держава стає унікальним суб'єктом міжнародного права, вона стає незалежною у своїх відносинах з іншими державами. Будучи незалежною, вона не була суб'єктом жодної норми, яка б мала найвищу силу, і жодне природне право не могло встановити правила поведінки у зв'язку з рівністю держав. Панівною доктриною стала концепція міжнародного права як виняткового результату волевиявлення держав. Національне право походить від волі однієї держави, а міжнародне право – від волі всіх або більшості. І тоді постає питання: чи можливе існування універсального міжнародного права, а якщо можливе – наскільки воно ефективне?

Відповідно до цієї доктрини жодна держава не може бути пов'язана жодною нормою, якщо вона не надавала згоди на таку норму. У зв'язку з цим підходом можна виділити лише два джерела міжнародного права: міжнародні договори та міжнародні звичаї (*tacitus consensus*). Такий різновид позитивізму XIX століття, який фактично зводиться до волюнтаризму. Комерційні та політичні відносини між державами розвивалися небаченими до тих пір темпами і тому не могли більше базуватися на суб'єктивних нормах природного права, які створювалися кожною школою окремо для себе і відповідно до того, що кожна школа вважала для себе правильним та вклала у зміст поняття «природа людини».

Нові міжнародні відносини могли будуватися тільки на основі чітких норм позитивного права. Реальним внеском позитивістської теорії в розвиток міжнародного права стало переконання її прихильників у тому, що норми, які складають систему, мають встановлюватися, виходячи з практики держав, а не із висновків *a priori* [26, с. 32.]. Проф. Вішер наголошував на тому, що безсумнівним досягненням позитивістської теорії стала пропозиція чіткої та загальної картини міжнародних відносин у період стабільних міжнародних відносин, якими характеризувалося XIX

століття [27, с. 54]. Негативним аспектом цього розвитку в доктрині і практиці стала завищена оцінка суверенної волі держави, яка не підпадала під жодну норму. Звідси з'явилося право вести війни як законний наслідок державного суверенітету.

Друга світова війна довела неадекватність волонтаристської теорії на практиці. Судді Нюрнберзького та Токійського трибуналів були неспроможні винести рішення згідно з чинними на той час нормами права. Особливо це стосується норм, які передбачають відповідальність фізичних осіб за злочини проти миру, людства та людяності. Рішення цих двох трибуналів не були арбітражними рішеннями або намаганням узяти реванш над переможеним ворогом, хоча і було на це схоже. Їх результатом стало застосування норм міжнародного права *ex post facto* та прийняття Принципів міжнародного права, визнаного Статутом Нюрнберзького трибуналу [28].

Ще більше, ніж у рішеннях Трибуналів, неадекватність позитивізму проявилася в Консультативному висновку МС 1951 р. стосовно застережень до Конвенції про злочин геноцид та покарання за нього 1948 р. [29]. Суд стверджував, що метою прийняття Конвенції було викриття та покарання геноциду як міжнародного злочину (злочину за міжнародним правом), включаючи заперечення права на існування окремих груп людей за певними ознаками, заперечення, яке шокує совість людства і результатом якого є втрата людяності, таке, що суперечить моральному праву, духу та цілям ООН. Суд дійшов висновку, що принципи, закріплені в Конвенції, є принципами, які визнані всіма цивілізованими націями як такі, що зобов'язують держави навіть поза договірними зобов'язаннями.

Ганебні жорстокості, які були вчинені впродовж Другої світової війни, на попередження та стримування яких і направлена Конвенція 1948 р., довели політикам та окремим науковцям, що за і над нормами права, які виходять від держав або за їх погодженням, існують принципи, які, врешті, є принципами моралі. Відповідні принципи визнані цивілізованими націями як такі, що зобов'язують держави без додаткового закріплення їх в договірній формі. Так, злочин геноцид є злочином сам по собі, його негативні наслідки настають незалежно від того, заборонений він позитивним міжнародним правом, чи ні.

Чистий позитивізм є необґрунтованим із самого його початку, оскільки призводить до неефективності всієї системи. Згода, яка мається на увазі, не може стати адекватним поясненням звичаєвого права. Звичаєва норма виконується не тому, що на неї є згода, а тому, що вона вважається обов'язковою. Проф. Бріерлі взагалі вважав, що підхід позитивістів до розуміння міжнародно-правових процесів є винятково теоретичним. Його в цьому підтримав і проф. Чарльз де Вішер, який зазначив: «Якщо міжнародне право буде розвиватися відповідно до позитивістських підходів, воно не буде розвиватися взагалі» [30, с. 34].

Відображенням ідей природного права та важливим етапом прогресивного розвитку міжнародного права стали результати двох Гаазьких конференцій кінця XIX – початку XX століття.

У збірці документів про створення нового постійного судового органу у вступній частині Меморандуму щодо питань, які постають у зв'язку зі створенням Постійного суду, відразу наголошувалося на двох характерних ознаках, які відрізняють цей суд від інших існуючих судових органів, передусім Постійної палати міжнародного правосуддя: постійність та вживання в назві терміну справедливність. Щодо постійності, то в документі зазначалося, що суд постійний настільки, наскільки постійним є звичайний внутрішньодержавний суд. Що стосується терміна «справедливність», то Статут майбутнього суду має по можливості відобразити загальні принципи, на яких буде здійснюватися його діяльність із врахуванням пропозицій держав. Далі в документі зазначено, що «... правосуддя повинно здійснюватися відповідно до Права».

Під час розробки статті 38 члени Комісії не мали розбіжностей у тому, що міжнародні договори та звичаї є джерелами міжнародного права і, відповідно, на їх підставі можна приймати рішення міжнародною судовою установою. Однак більшість із членів Комісії не була впевнена, що ці два джерела дозволять адекватно вирішити всі питання, які можуть виникнути впродовж судового слухання міжнародних справ. За умови наявності прогалини в позитивному праві Суд не зможе винести нечітке рішення. Тому більшість учасників погодилася з тим, що ці два джерела мають бути доповнені іншими. Розбіжності почали виникати при визначенні тих джерел, які мають доповнювати конвенції та звичаї. Різні правові школи наполягали на своїх концепціях [31, с. 160–174].

Представник Бельгії барон Дескампе як головуючий запропонував власний варіант джерел:

«При вирішенні міжнародних спорів суддею мають застосовуватися і братися до уваги норми в такому порядку:

- 1) конвенційне міжнародне право, загальне або спеціальне, згода на яке чітко надана державами;
- 2) міжнародні звичаї, які використовуються в практиці між народами як норми права;
- 3) принципи міжнародного права, визнані правосвідомістю цивілізованих народів;
- 4) міжнародна практика як засіб застосування та розвитку права».

Ця пропозиція, особливо п. 3, викликала різку критику зі сторони британських та американських представників. Еліху Рут наголошував: «Якщо держави погоджуються на обов'язкову юрисдикцію суду, який приймає рішення на невідомих для них підставах, то це не буде ними позитивно сприйнято, і сам проект провалиться». Це пояснюється тим, що принципи можуть по-різному розумітися в різних державах. Барон Дескампе заперечив, що тільки другорядні принципи судочинства мають різний зміст і різне розуміння в різних державах, водночас фундаментальні поняття (принципи) справедливості та несправедливості закріплені прямо в серці будь-якої людської істоти і тому мають найвищу силу в міжнародних відносинах [32]. Ця позиція відповідала вченням Гуго Гроція, однак абсолютно не відповідала тим поглядам, які були притаманні більшості Комісії в 1920 р.

Французький делегат Альберт де Лапрадель вважав, що сам Статут має бути коротким та змістовним: проголошувати, що суд вирішуватиме справи відповідно до права, справедливості та рівності. При цьому він зазначав, що суд аж ніяк не може стати міжнародним законодавцем. Представник Норвегії Хейджерап наголошував на тому, що суд може посилається на справедливість, якщо сторони самі погодилися на це. Але він підтримував А. Лапраделя в тому, що прогаліни позитивного права повинні заповнюватися через застосування загальних принципів. Член італійської делегації Річі Буссаті вказував в одному зі своїх положень: усе, що прямо не заборонено правом, дозволено, і якщо принципи не порушують принципу поваги до суверенітету, вони можуть застосовуватися.

Позиція англосаксонської школи права превалювала. Крім того, обидва представники все ж підтримували думки інших колег про те, що використання судом винятково договору або звичаю для вирішення справи й уникнення нечіткості рішення не може призвести до об'єктивних результатів.

Лорд Філімор зазначав, що всі розбіжності в поглядах є результатом різного підходу до розуміння права між континентальною та англосаксонською системою. Відповідно до системи континентального права суд діє в жорстких межах, однак пізніше через побоювання повністю їх обмежити судам дали повну свободу дій. В англійській системі судді дають клятву діяти у строгій відповідності до закону [32]. Його позиція в цілому була вірна, тому що континентальна система права не передбачає за судами функцію правосуддя. Вони мають тільки застосувати норму, водночас в англосаксонській системі судді значно впливають на правотворчий процес. Проте в Комісії позиції юристів начебто помінялися місцями. Британські та американські вчені стояли на позитивістських позиціях, а бельгійські та французькі відстоювали підхід у розрізі розуміння природного права, яке по суті передбачає участь суддів у правотворчому процесі.

Лорд Філімор у результаті дійшов висновку про те, що принципи, які лежать в основі загального права, можуть бути застосовані до міжнародних відносин: «Вони фактично є частиною міжнародного права». Його точка зору була підтверджена як попередньою практикою (до прийняття Статуту 1920 р.), так і подальшою (після прийняття Статуту 1920 р. і до сьогодні). Проф. Рут підтримав зміни до пунктів 3 та 4, які були запропоновані Дескампом. Формулювання «норми міжнародного права, визнані правосвідомістю цивілізованих народів» було замінено осучасненим: «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», а «міжнародна практика як засіб застосування та розвитку права» було замінено на «рішення компетентних судових органів та думки». Пункти 1 та 2, які стосувалися конвенцій та звичаїв як джерел міжнародного права, залишилися без змін. Крім того, за ініціативою Дескампе було вирішено визначити ієрархію джерел: «Наступні норми мають застосовуватись судом у рамках компетенції суду, як визначено вище, для вирішення міжнародних спорів, вони мають братися до уваги у визначеному порядку» [32].

У цьому компромісному рішенні тільки Річі Буссаті виступив проти послідовного застосування джерел. Він також був проти вилучення принципу справедливості з п. 3. Також достатньо критично поставився до доктрини як джерела, яке може бути застосоване судом при винесенні рішення. Інші ж члени Комісії підтримали проект Дескампе-Рута. Водночас А. Лапрадель зауважив, що поняття «цивілізовані нації» в пункті 3 є зайвим, оскільки право має на увазі цивілізацію. На жаль, ця думка не була взята до уваги, хоча навіть у сучасній редакції статті 38

залишилася згадка про цивілізовані нації. Це допомогло б у подальшому уникнути суперечок про те, які нації є цивілізованими, а які ні, власне, що є критерієм цивілізованості.

Лорд Філімор надав пояснення стосовно формулювання п. 3: «Загальні принципи, які відносяться до п. 3, – це визнані (прийняті) всіма народами – *in foro domestico* – процесуальні принципи, принципи добросовісності та принцип *res judicata* тощо. Під терміном «загальні принципи» він розумів правові максими [32]. Його пояснення цієї формули є найуживанішим у доктрині і відповідає практиці арбітражів та Гаазького суду. Проте такий підхід абсолютно не відповідає розумінню міжнародного права винятково з точки зору теорії волевиявлення, яка не допускає існування міжнародних зобов'язань держави, якщо на це немає чіткої або такої, що мається на увазі, згоди самої держави.

Після завершення роботи над проектом Комісії документ було передано на ознайомлення під час роботи Асамблеї Ліги Націй. Там були додатково запропоновані зміни, зокрема французькою делегацією у складі Лапраделя та Фромажо. Останній у пункті 3 замість «загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями» запропонував формулювання «загальні принципи права та справедливості» [32].

Грецький делегат Політіс надав ширше формулювання пункту 3: «Загальні принципи права та, за згоди сторін, загальні принципи справедливості, визнані цивілізованими націями». Крім того, він додав: «Це положення не обмежує компетенцію суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони згодні». Останнє положення було остаточно прийняте як частина 2 статті 38 Статуту, а частина перша була по суті прийнята без змін.

Загальні принципи були остаточно відокремлені від так званих принципів справедливості шляхом прийняття частини 2 статті 38, яка максимальною наближена до позитивістського розуміння права. Формула *ex aequo et bono* передбачає, з іншого боку, право Суду вирішувати справу на основі права справедливості *contra legem*, однак лише за умови, що всі сторони з цим погоджуються. Як засвідчила історія Гаазьких судів, сторони досі не скористалися частиною 2 статті 38.

При розробці Статуту МС ООН були внесені зміни до Статуту 1920 р. Зокрема, Суд став одним із головних органів ООН у той час, коли ІППМП не входила до структури Ліги Націй. Однак більшість змін, які вносилися, носили лише формальний характер: Ліга Націй була замінена в тексті на ООН, а органи Ліги Націй – на органи ООН. Незначну увагу було приділено і статті 38. Зокрема, французький професор Жюль Дасдеван зазначив, що формулювання статті 38 через фразу «суд повинен застосовувати» призводить до виникнення дискусії скоріше в доктрині, ніж на практиці. Воно більше стосується випадків застосування загальних принципів права, ніж конвенцій та звичаїв. У ході дискусії висловлювалася думка про те, що у статті 38 Статуту відсутнє посилання на міжнародне право. Тому доцільно пункт 3 статті 38 сформулювати таким чином: «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями та особливо принципами міжнародного права».

Ця пропозиція викликала надзвичайно жваві дискусії, які в результаті призвели до остаточного формулювання статті 38 [34]:

«Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує:

а) міжнародні конвенції, загальні та спеціальні, які встановлюють правила, напевно визнані сторонами, які спорять; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної правовою нормою; с) загальні принципи права, які визнані цивілізованими націями; д) із застереженням, указаним у статті 59, судові рішення та доктрини найкваліфікованіших спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм.

Це положення не обмежує право Суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони з цим згодні».

Список використаних джерел:

1. Гай. Институции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/source/gaius/kn01f.htm>.
2. Асмус В. Ф. Античная философия [Електронний ресурс] / В. Ф. Асмус. – Режим доступу : <http://www.sno.pro1.ru/lib/asmus/9.htm>.
3. Gros Hector. Espiell La Doctrine Du Droit International En Amerique Latine Avant La Premiere Conference Panamericaine / Hector Gros // Journal of the History of International Law / Revue d'histoire du droit international. – 2001. – № 3. – P. 1–17.
4. Плеханов Г. В. Избр. философ. произведения / Г. В. Плеханов. – Т. 2. – М., 1956. – С. 635.

5. Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского / В. Гертых // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 87–101.
6. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош [пер. с польск; изд. 2-е]. – М. : Мысль, 1975. – 184 с.
7. Саккетти А. Л. Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира» / А. Л. Саккетти, А. А. Желудков // Гроций Г. О праве войны и мира. – М. : Ладомир, 1994. – С. 6–38.
8. Лекции по общей теории права. Н. М. Коркунова. Книга 1. Понятие права. По изданию 1914 года. – Редактирование и комментарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum109/print254.html>.
9. Tuck R. The rights of war and Peace: Political Thought and International Order from Grotius to Kant / R. Tuck // Oxford: Clarendon Press, 1999. – P.8.
10. Казарин А.И. Гуго Гроций как политический мыслитель / А.И Казарин // Вестник истории мировой культуры, 1958. – №6 – С. 59 – 76.
11. Stramann B. The Right to Punish as Just Cause of War in Hugo Grotius` Natural Law / B. Stramann. – Studies in the History of Ethics – № 2. – 2006 // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.historyofethics.org/022006/022006Straumann.shtml.
12. Малышева Н. И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа / Н.И. Малышева // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 122 – 127.
13. Hont I. Jealousy of Trade: International Competition and the National-State in Historical Perspective / I. Hont – Cambridge, Mass.: Harvard Press, 2005. – P. 15.
14. Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве; О законах / Марк Туллий Цицерон. – М., 1994.
15. Испанские короли / Под ред. Бернекера В.Л. – „Феникс”, Ростов-на-Дону, 1998. – 512 с
16. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М., 1994.– с. 275.
17. Tuck R. Grotius, Carneades and Hobbes / R. Tuck // Grotiana New Series, 4. – 1983. – P.43.
18. Rolfe J.C. The Classics of International Law / J.C. Rolfe // Oxford: Clarendon Press. – № 16. – Vol. II. – 1933. – P.17.
19. Мележик И. Н. Понятие, происхождение и природа государства в политическом учении Т. Гоббса // Актуальные проблемы истории политических и правовых учений. – М., 1990. – С.104-122
20. Malcolm N. Aspects of Hobbes / N. Malcolm. – Oxford University Press, 2002. – 445 p.
21. Михаленко Ю. П. Гоббс и Фукидид (о месте Гоббса в позднем английском Возрождении)// Историко-философский ежегодник. – М., 1986. – С.104–124.
22. Тесля А. А. Абсолютизм государства: политическая философия Томаса Гоббса / А. А. Тесля. – 2006.
23. Венедиктов А., Басовская Н. Николло Макиавелли: горе уму / Радиопередача радиостанции «Эхо Москвы» // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/vsetak/548615-echo/comments.html#comments>
24. Klabbers J. Essays on the Law of Treaties / J. Klabbers // A Collection of Essays in Honour of Bert Vierdag. – 1997. – 216 p.
25. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Эмер де Ваттель; пер. с фр. В.Н. Дурденевского, Ф.А. Кублицкого, Э.М. Фабрикова. – М.: Госюриздат, 1960. – 719 с.
27. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Эмер де Ваттель; пер. с фр. В.Н. Дурденевского, Ф.А. Кублицкого, Э.М. Фабрикова. – М.: Госюриздат, 1960. – 719 с.
26. Brierly J. L. The Law of Nations An Introduction to the International Law of Peace / J. L. Brierly. – Sixth Edition Edited by Humphrey. – Waddock, 1978. – 460 p.
27. Visscher Charles. Theory and Reality in Public International Law / Charles Visser // Revised edition, Princeton, N.J. – 1968. – 540 p.
28. Принципы международного права, признанные статутом Нюрнбергского трибунала и нашедшие выражение в решении этого Трибунала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/principles.shtml.
29. International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia). – Preliminary Objections Judgment of 11 July 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/7349.pdf>.

30. Deep Seabed Hard Mineral Resources [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uscode.house.gov/download/pls/30C26.txt>.
31. Lloyd L. The League of Nations and the Settlement of Disputes / Lorna Lloyd // World Affairs. – Vol. 157. – 1995. – № 4. – P. 160-174.
32. Documents Presented to the Committee Relating to Existing Plans for the Establishment of a Permanent Court of International Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/pcij/serie_D/D_documents_to_comm_existing_plans.pdf
33. Statute of The Permanent Court of International Justice. 16 December 1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/documents/1920.12.16_statute.htm.
34. Cheng Bin. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals / Bin Cheng. – University College London, 2006. – 544 p.

** Кі́вєць Олена Валері́вна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.*